

OD OČÍ K POROZUMĚNÍ: PŘÍKLAD KOGNITIVNĚLINGVISTICKÉHO VÝCHODISKA DIDAKTIKY MATEŘSKÉHO JAZYKA

From the Eyes to Understanding: an Example of the Cognitive-linguistic Basis of Mother Tongue Teaching

Jasňa Pacovská – Klára Marková

Abstrakt: Příspěvek upozorňuje na přednosti kognitivního přístupu k jazyku. Prostřednictvím příkladů jazykových vyjádření, jejichž centrem je somatismus oko, nabízí didaktikům a učitelům mateřského jazyka inspiraci k výuce, která vede žáky k uvědomění si poznávacího potenciálu jazyka a s ním provázaného nacházení smyslu vzdělávání. Ukazuje způsoby práce s jazykovými, textovými a empirickými daty, která odkrývají široké spektrum sémantických aspektů motivovaných lexémem oko. Tak se odhalují konotační složky významu, v nichž jsou uloženy naše postoje a emoční prožívání, a žáci pronikají do hodnot a tradic podmíněných naší kulturou. Text také představuje kognitivně orientovanou výuku jako způsob zcela přirozené implementace rozvíjení klíčových kompetencí Kompetenčního rámce absolventa a absolventky učitelství (KRAAU) a přispívá k dosažení jeho cíle: k efektivnímu působení na žáky či žákyň.

Klíčová slova: kognitivní přístup k jazyku; didaktika mateřského jazyka; somatismus oko, jazyková, textová a empirická data

Abstract: The article draws attention to the advantages of a cognitive approach to language. Through examples of linguistic expressions, the center of which is the somatism eye, it offers didactics and native language teachers inspiration for teaching that leads students to become aware of the cognitive potential of language and the associated finding of the meaning of education. It shows ways of working with linguistic, textual and empirical data that reveal a wide spectrum of semantic aspects motivated by the lexeme eye. This reveals the connotational components of meaning in which our attitudes and emotional experiences are stored and students penetrate the values and traditions conditioned by our culture. At the same time, the text presents

cognitively oriented teaching as a way of completely natural implementation of developing the key competencies of The competence framework of a graduate teacher (KRAAU) and contributes to achieving its goal: to effectively influence students.

Key words: *cognitive approach to language; mother tongue didactics; somatism eye; linguistic, textual and empirical data*

Špatný žák, který nepřevyšuje svého mistra¹
Leonardo da Vinci

Úvod – kontext výzkumu

Tento text vzniká v době, kdy rámcové vzdělávací programy procházejí revizí a kdy na fakulty vzdělávající budoucí učitele vstupuje Kompetenční rámec absolventa a absolventky učitelství (2023), dále jen KRAAU. Dokument představuje kompetence, jimiž má být vybaven kvalitně připravený absolvent či absolventka učitelství. V této situaci chceme upozornit na kognitivní přístup k jazyku, který je svým důrazem na poznávací potenciál jazyka v souladu s KRAAU a který zcela přirozeně může pedagogům napomoci rozvíjet řadu uvedených kompetencí.

Výuka respektující základní teze kognitivního pohledu na jazyk směřuje ke třem okruhům:

1. k **poznávání a k porozumění světu** – může odhalovat jeho globální i lokální problémy, jež řeší řada učebních předmětů;
2. k **intersubjektivnímu porozumění** – výrazem je respekt ke komunikačním partnerům spojený s projevy zdvořilosti a vytváření bezpečného prostředí;
3. k **sebe porozumění** – rozvíjí schopnost sebereflexe a vede k odpovídajícímu sebepojetí.

Syntéza těchto oblastí může ve vyučování vést, kognitivisticky řečeno, k *odhalování světa za slovy*.

Z představené orientace by mělo být zřejmé, že výukou, která vede ke zdůrazňování poznávací funkce jazyka, se rozvíjí hned několik kompetencí KRAAU

¹ Výrok připisovaný Leonardovi da Vinci vystihuje situaci vzniku našeho textu. U základu stála bakalářská práce Kláry Markové (2025), která je výsledkem autorčina zaujetí kognitivním pohledem na jazyk. V průběhu semináře věnovanému kognitivní lingvistice začala studentka bakalářského programu Česká filologie pro praxi odhalovat poznatky, které obohacovaly a často i překvapovaly vyučující. Docházelo k těm vzácným okamžikům, kdy žák/student inspiruje svého učitele. V těchto situacích proudí poznávání oběma směry: nejen od pedagoga ke studujícímu, ale i naopak.

(2023). Pro názornost naznačíme několik průníků. K naplňování kompetencí obsažených v 1. oblasti *Vyučované obory a jejich zprostředkování žákům a žákyním* vede sama základní teze kognitivní lingvistiky, kterou je **sepětí jazyka s myšlením**. Jazyk má významnou úlohu v poznávání světa, prostřednictvím jazyka vytváříme pojmovou soustavu, která je základem všech vědních disciplín (viz 1. okruh výše). Kompetence 4. oblasti KRAAU *Zpětná vazba a hodnocení* je přítomna jak v orientaci na poznávání komunikačních partnerů, kde sehraává významnou roli odhalování konotací, tak v orientaci na reflexi vlastní komunikace, na její účinky, které vedou k formování sebepojetí. Je tedy zřejmé, že 4. oblast KRAAU je rozvíjena spolupůsobením intersubjektivního poznávání i sebepoznáváním (viz okruh 2. a 3. výše). Kompetence 5. oblasti KRAAU *Profesní spolupráce* je provázána s úsilím o poznávání komunikačních partnerů, o odhalování jejich etických postojů, názorů a emočního prožívání. Výrazem tohoto úsilí jsou projevy empatického naslouchání a vyjadřování respektu k partnerům, což významně napomáhá spolupráci (viz 2. okruh výše).

Je třeba dodat ještě jednu nezanedbatelnou hodnotu kognitivní orientace výuky: vede k **tvůrčímu poznávání a radosti z objevů**. Akcent na kreativitu můžeme dnes vnímat mimo jiné jako obranu vůči nekritické adoraci umělé inteligence a přesycení komunikací na sociálních sítích. Z pohledu KRAAU se tento akcent objevuje v 6. oblasti, konkrétně v 6.2: *Odpovědně pracuji s informacemi a s digitálními nástroji, vedu žáky a žákyně k demokratickým hodnotám a jednám v souladu s profesní etikou*.

Není v možnostech našeho příspěvku doložit všechna pojitka kognitivního směřování výuky, zejména výuky mateřského jazyka, a kompetencí, které jsou obsaženy v KRAAU. Aby se v přípravě vysokoškolských studentů prolnul KRAAU a kognitivní přístup k jazyku, je zapotřebí důkladného seznámení se s obojím. S KRAAU (2023) se již na fakultách připravujících budoucí učitele pracuje, kognitivní přístup k jazyku je tématem množství domácích i zahraničních publikací, o nichž jsou čtenáři Didaktických studií průběžně informováni.²

Snad následující exkurz do významových oblastí, v jejichž centru je lexém **oko** a s ním související **zrak**, vybídne učitele k hlubšímu promýšlení kognitivního pohledu na jazyk. Možná ho některé poznatky také přiblíží implementaci KRAAU do výuky. Sama realizace výuky musí vycházet z osobnostních předpokladů pedagoga a musí zohledňovat aktuální kontext pedagogické komunikace.

² Na tomto místě upozorňujeme alespoň na příspěvek J. Pacovské a A. Hradilové (2025), který byl publikován v předcházejícím čísle Didaktických studií.

1. Motivace výzkumu³

Lexém oko patří k nejfrekventovanějším somatismům v češtině. To přesvědčivě dokládají frazeologické slovníky. Čtyřdílný *Slovník české frazeologie a idiomatiky* Fr. Čermáka (2009) eviduje 308 hesel, která se věnují metaforickým vyjádřením s komponentem oko. Slovník E. Mrhačové *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* (2000) uvádí 138 metaforických vyjádření s komponentem oko. Navzdory vysoké četnosti výskytu somatismu oko v českých metaforických vyjádřeních zaznamenaných frazeologickými slovníky, stál lexém oko spíše na okraji zájmu českých kognitivistů. V rámci popisu zraku jako zdrojové oblasti tělesně motivovaných metafor se somatismu oko dotýká publikace I. Vaňkové et al. *Co na srdci, to na jazyku* (2005) a J. Pacovské et al. *Škola jako místo radosti z přemýšlení o jazyce: pedagogický pohled na kognitivní a kulturní aspekty jazyka* (2021).

Oko jakožto klíčový orgán smyslového vnímání je těsně symbolicky spjaté se světlem, sluncem a vědomím. Pravé oko je provázané s aktivitou, budoucností a sluncem. Oproti tomu levé oko je spjaté s pasivitou, minulostí a měsícem. Buddhismus nebo hinduismus pracuje s konceptem třetího oka. V kontextu evropské kultury patří oko k nejdůležitějším symbolům. V biblickém kontextu je symbolem vševědouceho a přítomnosti Boha. Vyskytuje-li se v trojúhelníku, symbolizuje Nejsvětější trojici (Becker – Patočka, 2002, s. 196–197).

Zrak je těsně provázaný s emocemi, což potvrzuje řada psychologických výzkumů. Některé změny v oblasti očí při prožívání intenzivních emocí mohou být velmi nápadné. V takových případech obličejové svaly vedou k přivření očí, mračení, zvednutí obočí a jiným proměnám v oblasti očí (Nolen-Hoeksema et al., 2012, s. 463). Na specifický „výraz očí“ při projevech konkrétních emocí se zaměřují také četná jazyková vyjádření, srov. např. frazémy: *kulit oči* (*na něco / na někoho / nad něčím / nad někým*); *mít oči navrch hlavy*; *kouká, div mu oči* (*z důlků*) *nevypadnou*; *dívá se, jako by ho chtěl očima probodnout* či *zabodávat se do někoho očima* aj., viz příklady v části 3. Frazémy vypovídají o korespondenci pohybů okohybných svalů a činnosti autonomního nervového systému s emočními prožitky.

Z psychologických výzkumů vyplývá, že zrak je považován z hlediska spolehlivosti za nejvýznamnější ze všech smyslů; druhý v pořadí důležitosti bývá uváděn sluch. Kognitivnělingvistické výzkumy docházejí k podobným závěrům. Opírají se o řadu jazykových vyjádření, která ukazují, že zrak umožňuje nejen vidění, ale vede obecně k vědění. Dokladem je například frazém *oko je oknem do duše*, který bývá parafrázován do podoby *oko je oknem do mysli*. V běžné komunikaci říkáme: *uvidíme, jak všechno dopadne; nevidíme na tom nic zlého; konečně vidíme, jak situaci*

³ Výzkum vychází z bakalářské práce K. Markové (2025), viz poznámka 1.

řešit. Vidění často nevypovídá o vizuálních vjemech, ale zastupuje širokou škálu mentálních činností. Obecně můžeme říci, že když vidíme, tak chápeme/rozumíme. A to jsou důvody, proč oči a zrak poutají pozornost kognitivních lingvistů, psychologů, ale i výzkumníků reprezentujících jiné obory.⁴

2. Metodologie výzkumu

Jak jsme již předeslali, k očím a zraku v našem textu přistupujeme z pohledu kognitivní lingvistiky. Metodologie našeho výzkumu je zasazena do rámce kognitivních přístupů spjatých se slovansky orientovanou kognitivní lingvistikou, která zdůrazňuje kulturní aspekty jazyka. Opíráme se tak o tzv. lingvistiku kulturní a etnolingvistiku a navazujeme na přístup, který propracoval vůdčí představitel lublinské školy J. Bartmiński (2016). Významnou oporou nám zejména byly postupy, kterými dospěl k *polskému stereotypu matky*, srov. stejnojmennou studii (Bartmiński, 2016, s. 115–131). Ve shodě s Bartmińskim k obrazu oka a zraku v češtině směřujeme na základě sběru a analýzy reprezentativního vzorku jazykových, textových a empirických dat. Ta představují podloží pro vytvoření sémantických kategorií českých jazykových vyjádření s komponentem oko (Marková, 2025, s. 80). Výzkum vychází z premisy, že analyzovaná metaforická vyjádření se z hlediska sémantiky budou především vztahovat k emocím, vidění a poznání (tamtéž, s. 10).

Stávající příspěvek představuje pouze výňatek výzkumu, jeho těžiště je hlavně v datech empirických. Domníváme se, že ta mohou být zajímavá pro školní výuku, neboť dávají mimo jiné nahlédnout do konotací, které utvářejí žáci ve věku 11–14 let.

2.1. Jazyková data

Dle *Českého etymologického slovníku* (Rejzek, 2015, s. 469) se lexém oko objevuje

⁴ Vztah zraku/vidění je častým tématem kognitivních věd. Např. v kognitivní psycholingvistice toto téma vyústilo v tzv. hypotézu dvojího kódování, která popisuje dva způsoby zpracování informací: zrakem a řečí. Výzkumy odhalily dvě skupiny osob odlišujících se způsobem nakládání s informacemi. První skupina preferuje zpracování informací zrakem, podstatný je pro ně obraz, informace vyjmenovávají, netřídí, popisují je staticky a vyhýbají se hodnocení. Druhá skupina preferuje zpracování informací verbálně, podstatná jsou pro ně slova, nikoliv obraz, průběžně informace analyzují, porovnávají, uvádějí je do vztahů a inklinují k jejich hodnocení. O této typologii osob se zmiňujeme proto, že způsoby zpracování informací jsou významné také z hlediska pedagogiky. Již koncem minulého tisíciletí si někteří pedagogové uvědomili (srov. např. Kret, 1995), že je třeba diagnostikovat smyslové preference vnímání žáků. Zohlednění typů vnímání a myšlení u žáků může vést ke zkvalitnění výuky. Je třeba zdůraznit, že i v těchto souvislostech je orientace na zrakové vnímání a jeho vztah k jazyku klíčová.

ve 14. století. Úzce souvisí s polským *oko*, staroruským *óko*, srbským/chorvatským *oko* i se staroslověnským lexémem *oko*. Praslovanská forma lexému *oko* s genitivem *očese* je příbuzná se synonymními lexémy z mnoha indoevropských jazyků. Je provázaná s arménským *akn*, albánským *sy*, řeckým *ops*, latinským deminutivem *oculus*, gótským *augô*, německým *Auge*, anglickým *eye*, litevským *akės* nebo lotyšským *acs*.

České výkladové slovníky chápou lexém *oko* jako polysémní. Nejvíce významů rozlišuje *Slovník spisovného jazyka českého* (1960–1971). Prvním významem je orgán zraku; druhému významu odpovídá klička, smyčka či kroužek; třetím významem je věc, která připomíná oko; čtvrtý význam koresponduje s jednotkou v kartách a pátý s karetní hrou.

Jak jsme uvedli v 1. části, frazeologické slovníky představují daleko širší spektrum významů, neboť lexém *oko* je jedním z nejfrekventovanějších somatismů, na němž je založeno mimořádné množství metaforických vyjádření. Vzhledem k rozsahu našeho příspěvku je na tomto místě neuvádíme, jejich příklady budou součástí sémantických kategorií v 3. části.

2.2. Textová data

Textová data jsme získali na základě drobné korpusové sondy. Využíváme synchronního reprezentativního a referenčního korpusu současné psané češtiny SYN2020, korpusu mluvené češtiny ORAL verze 1 a monitorovacího korpusu ONLINE1, který pokrývá internetovou komunikaci. Uvědomujeme si, že výskyt metaforických kolokací může být ovlivněn skladbou textů v korpusech SYN2020 a ONLINE1.

V korpusu ORAL verze 1 je sedm z deseti nejfrekventovanějších kolokátů k lemmatu OKO součástí metaforických kolokací. Získaná data tak dokládají výrazné zastoupení somatických frazémů v mluvené komunikaci. „V metaforických kolokacích se může, ale nemusí vyskytovat kolokát *oko*. Kolokát *ježkův* se vyskytuje v metaforické kolokaci *ježkovy voči*. Taktéž kolokát vlastní v antepozici je součástí metaforických kolokací. Kolokát *vyvalit* je užit v metaforické kolokaci *vyvalit oči*. Kolokáty *hadí* a *moč* jsou součástí metaforické kolokace *hadí oči v moči*, která označuje název nějakého pokrmu. V metaforické kolokaci *padnout do oka* se vyskytuje kolokát *padnout*“ (Marková, 2025, s. 51).

Příklad z korpusu ORAL verze 1:

Lemma JEŽKŮV OKO má 31 výskytů; i.p.m. 4,87. Kolokát *ježkův* v antepozici se vyskytuje v metaforické kolokaci *ježkovy voči*. Jedná se o kolokační frazém.

A) *Za půl hodky asi k Hypernově tak sem to hledal, všichni ty lidi kterejch sem se zeptal jó jó to tady je ta fabrika nó ale je to asi kilák a půl tajdle po silnici no tak*

sem říkal **ježkovy voči** co to zas plácaj ty jo a když mně to řek asi čtvrtěj člověk za sebou tak říkám hmm tak tam asi vyrazim.

B) Von na něj zapomněl, **ježkovy voči**.

V korpusu ONLINE1 je šest z deseti nejfrekventovanějších kolokátů k lemmatu OKO součástí metaforických kolokací. „Kolokát otevřít v antepozici je komponentem v metaforické kolokaci *otevřít oči (někomu)*. Kolokát vlastní v antepozici se vyskytuje v metaforické kolokaci *vidět na vlastní oči*. Kolokát vlastní v postpozici byl zachycen jako součást biblického frazému (*pro třísku v oku sousedově vlastní kládu v oku svém nevidíte*). Kolokát vidět v antepozici může být součástí metaforické kolokace *vidět na vlastní oči*. Kolokát zavřít v antepozici může být součástí metaforických kolokací. Kolokát zavírat v antepozici se vyskytuje v metaforické kolokaci *zavírat oči (před kým/čím)*. Kolokáty zavírat v postpozici a nos v antepozici taktéž mohou být součástí metaforických kolokací“ (tamtéž, s. 51).⁵

2.3. Empirická data

Cílem empirického výzkumu bylo zjistit, jaké významy lexému oko čeští rodilí mluvčí přisuzují, jaké konotace si v souvislosti s lexémem vybaví a jaké frazémy s komponentem oko znají. Respondenti tvořili tři věkové skupiny (viz tabulka). Diferenciace respondentů vychází z předpokladu, že s přibývajícím věkem jedinec získává více zkušeností a obohacuje se tak jeho naivní jazykový obraz, jehož výrazem je bohatství konotací.

Věková skupina	Počet respondentů
1. věková skupina (11–14 let)	31 respondentů
2. věková skupina (20–29 let)	35 respondentů
3. věková skupina (30+ let)	37 respondentů

Tabulka: Skupiny respondentů

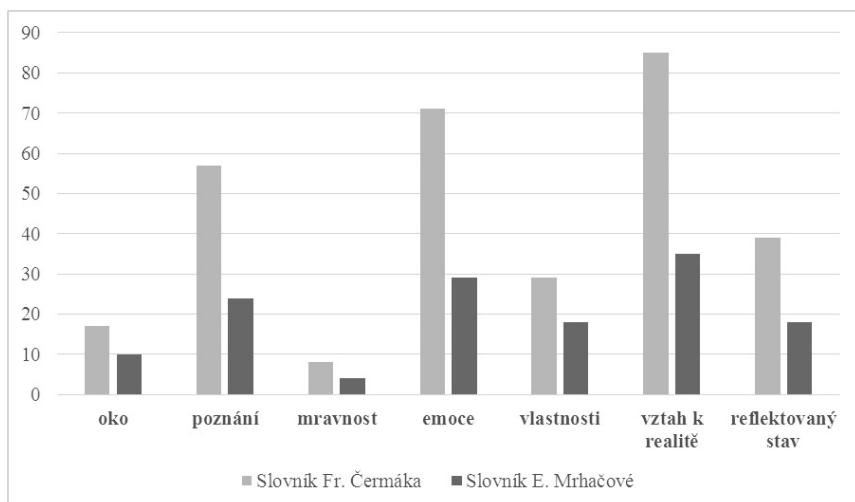
⁵ V bakalářské práci (Marková, 2025) je uveden rozsáhlý výčet příkladů. Tato část je hlavně ukázkou odborné práce s korpusovými daty. Uvědomujeme si, že představené zpracování je v mnohém za hranicemi možností výuky na základních a středních školách. Ukázka však může vyzvat učitele k práci s korpusy. Je pak na nich, jak své zkušenosti přenesou do výuky. Samozřejmě musí postupovat s ohledem na kognitivní vyspělost konkrétních žáků a jejich stávající dovednosti práce s jazykovými korpusy.

Drtivá většina všech respondentů zná první tři významy lexému oko, jež uvádějí výkladové slovníky (viz 2.1). Zmiňují tedy významy: zrakový orgán; klička, smyčka nebo kroužek z různého materiálu; věc, předmět nebo jeho část, která nějak oko připomíná. Bez ohledu na věk žádný z účastníků výzkumu neuvedl čtvrtý význam lexému oko jako jednotky v kartách. Pátý význam lexému, kterým se rozumí oko jako karetní hra je periferní. Zná jej pouze jeden respondent z věkové skupiny 20–29 let a 20 % oslovených účastníků výzkumu starších 30 let (Marková, 2025, s. 61).

Nejfrekventovanější konotací k lexému oko je zrak a vidění. Většina respondentů dále uvedla konotace díra/otvor, punčocha a barva. Účastníci výzkumu z první věkové skupiny nejčastěji uváděli konotace, které se vztahují k tělesnosti. Oproti tomu respondenti z druhé věkové skupiny neznáz uvádějí konotace, které se vztahují k abstraktním pojmům, tyto konotace často reflektují emoce a lidské vlastnosti. Účastníci výzkumu ze třetí věkové skupiny často uváděli konotace, které se vztahují k sekundárním významům zkoumaného lexému jako *jestřábí oko*, *karetní hra*, *kuří oko*, *masnота*, *pytlácké oko* či *tenis*. K nejčastěji uváděným metaforickým vyjádřením s komponentem oko patří *oko za oko*, (*zub za zub*); *hlídat/střežit jako oko v hlavě*; *oko do duše okno/brána*; *mít na něco dobré oko/oči* a *mít/udělat si u někoho (dobré) oko* (tamtéž, s. 61).

3. Sémantické kategorie

Na základě analýzy jazykových, textových a empirických dat vyčleňujeme sedm základních sémantických kategorií metaforických vyjádření s komponentem oko. Výzkum navazuje na úvahy o zraku a vidění v publikaci I. Vaňkové et al., odkud přebíráme sémantické kategorie **mravnost** a **emoce**, a publikaci J. Pacovské et al., ze které jsme převzali sémantickou kategorii **poznání**. Vzhledem k pestrosti a rozsahu využíváme materiál ze čtyřdílného Čermákova slovníku a slovníku E. Mrhačové. Všechny tři typy dat nás přivedly ke stanovení následujících sedmi sémantických kategorií: **oko**, **poznání**, **mravnost**, **emoce**, **vlastnosti**, **vztah k realitě** a **reflektovaný stav**. V kontextu jednotlivých kategorií (kromě kategorie **oko**) dále rozlišujeme dílčí sémantické subkategorie. Uvědomujeme si, že jednotlivé kategorie i subkategorie jsou navzájem propustné. Zařazení konkrétních metaforických vyjádření do vymezených kategorií a subkategorií tak může být předmětem další odborné diskuze. Definované základní sémantické kategorie shrnuje následující graf (Marková, 2025, s. 62–63).

Graf: Sémantické kategorie metaforických vyjádření s komponentem oko

1. kategorie: **oko**. Tvoří ji metaforická vyjádření, která tematizují oko jako orgán zraku (první význam lexému) a předměty, jež svým tvarem připomínají oko (třetí význam lexému). Začleňujeme sem frazémy, jejichž součástí jsou často komponenty označující různé typy zvířat. Řadíme sem frazémy jako *kuří oko*, *laní oči*, *žabí oči* nebo *rybí oči* (tamtéž, s. 63–64).

2. kategorie: **poznání**. Členíme ji do dvou subkategorií podle toho, jestli k poznání došlo (**poznání ano**), či nedošlo (**poznání ne**).

Součástí metaforických vyjádření, která řadíme do subkategorie **poznání ano**, bývají „slovesa tematizující akt vidění (např.: *vidět*, *(po)dívat se*, *koukat*) či vzta-hující se k poznání (např.: *číst*, *poznat*, *přesvědčit se*). Dalším charakteristickým rysem jsou shodné atributy vymezující typ (*jiny*, *nový*, *vlastní*), případně vlastnost (*střízlivý*, *zavázaný*, *prostý*, *pouhý*, *holý*) lexému oko. (...) Velmi frekventovaná jsou slovesa tematizující očištění nečistot na objektu (např.: *promnout*, *protřít*)“ (tamtéž, s. 64). Řadíme sem frazémy jako *číst někomu něco z očí*, *dívat se / podívat se na něco střízlivýma očima*, *víc očí víc vidí* nebo *být vidět pouhým okem* (tamtéž, s. 65).

Typickými komponenty metaforických vyjádření, které řadíme do subkategorie **poznání ne**, jsou slovesa typu *přimhouřit* a *zavřít* a slovesa *nesloužit* a *nevidět*, která tematizují nemožnost vidění či oslabení této schopnosti. Rovněž „je užito

lexikum z oblasti mechanických zábran vidění (*klapky, šupiny, mlha*) a je tematizována slepota“ (tamtéž, s. 65). Řadíme sem frazémy jako *být na jedno oko slepý a na druhé nevidět, mít oči zaslepené mamonem, zavírat před něčím oči/oko či pro oči nevidět* (tamtéž, s. 66).

3. kategorie: **mravnost**. Tvoří ji tři subkategorie. Rozlišujeme, zdali je tematizována mravnost jako celek nebo je tematizováno cudné a necudné chování.

Do subkategorie **mravnost obecně** řadíme frazémy jako *klesnout v očích někoho či stoupnout (něčím) v něčích očích*.

Do subkategorie **cudnost** řadíme například frazém *klopit/sklopit oči*.

Do subkategorie **necudnost** řadíme např. frazém *mít hladové oči* (tamtéž, s. 66–67).

4. kategorie: **emoce**. Tvoří ji šest subkategorií. Její členění považujeme za nejproblematictější, uvědomujeme si, že hranice subkategorií jsou prostupné a že naše rozhodnutí může být subjektivní. Rozlišujeme, zdali jsou emoce tematizovány v obecné rovině nebo jsou reflektovány konkrétní emoce (radost, láska, údiv, smutek a zloba).

Do subkategorie **emoce obecně** řadíme frazémy jako *oko / jedno oko (při tom) nezůstalo suché, byl tak krásný, až oči přecházely, oko do srdce – duše okno či píchat někoho očima*.

Typickými komponenty frazémů, které řadíme do subkategorie **radost**, jsou verba vztahující se ke světlu. Řadíme sem frazémy jako *zasvítit očima* nebo *oči mu jen září*.

Do subkategorie **láska** řadíme frazémy jako *dělat (na někoho) zamilované oči či hladit/pohládít/laskat někoho očima/pohledem* (tamtéž, s. 67–70).

Typickými prvky frazémů, které řadíme do subkategorie **údiv**, „jsou neprefigovaná pohybová slovesa (např.: *lézt, kulit, valit*) a pohybová slovesa s prefixem *vy-*, který vyjadřuje směr ven (např.: *vypadnout, vylézat*) a konceptualizuje lexém *oko* jako metaforu pro nádobu, a od nich odvozená adjektiva (např.: *vykulený*). Dalšími typickými komponenty jsou slovesa tematizující vidění, která mohou být expresivní (*poulit, třeštit*) či neutrální (např.: *koukat, vidět*). Je zde zaznamenán i výskyt orientačních metafor (např.: *obracet/obrátit oči v sloup*)“ (tamtéž, s. 68). Řadíme sem frazémy jako *ježkovy voči, kulit oči (na něco / na někoho / nad něčím / nad někým), mít oči navrch hlavy či kouká, div mu oči (z důlků) nevypadnou*.

V rámci subkategorie **smutek** se uplatňuje lexikum spjaté s pláčem. Řadíme sem frazémy jako *div si oči nevyplakat, mít oči plné slz, mít v očích slzy či zbydou mu (jen) oči pro pláč*.

Typickými komponenty frazémů, které řadíme do subkategorie **zloba**, jsou

slovesa reflektující různé typy zranění či zmrzačení protivníka (např. *vyklovat, vyškrábat, probodnout*). Řadíme sem frazémy jako *vyškrábat někomu oko/oči, dívá se, jako by ho chtěl očima probodnout, div jí oči nevyklovaly* či *zabodávat se do někoho očima* (tamtéž, s. 68–71).

5. kategorie: **vlastnosti**. Člení se na dvě subkategorie podle toho, zdali jsou tematizovány pozitivní, anebo negativní vlastnosti.

V subkategorii **pozitivní vlastnosti** hrají klíčovou roli vazby lexému oko s prepozicemi. „Vazby s prepozicemi do a v konceptualizují lexém oko jako metaforu pro nádobu (např.: *podívat se pravdě do očí; opatrovat/chovat/střežit něco/někoho jako oko v hlavě*), protože se koncentrují na obsah uvnitř nádoby, který je ohraničen jejím povrchem. Vazby s prepozicí z konceptualizují lexém oko jako metaforu pro cestu (např.: *z očí do očí*), protože definují dráhu“ (tamtéž, s. 71).

Součástí frazémů, které řadíme do subkategorie **negativní vlastnosti**, bývají komponenty, které navozují negativní konotace (např.: *čert, jed, šibenice*). Řadíme sem frazémy jako *z každého oka mu kouká čert, z očí mu kouká šibenice* nebo *do očí med, za zády jed* (tamtéž, s. 71–73).

6. kategorie: **vztah k realitě**. Tvoří ji šest subkategorií: koncentrace, zaujetí, podobnost, odhad, obliba a soukromí.

Do subkategorie **koncentrace** řadíme frazémy jako *nevědět kam s očima, jít, kam ho oči vedou* či *mít něco (stále) před očima*.

Do subkategorie **zaujetí** řadíme frazémy jako *ani okem o něco nezavadit* nebo *sejde z očí, sejde z mysli*.

Do subkategorie **podobnost** řadíme frazémy jako *dělat něco (jen tak) od/podle oka* či *jako by mu z oka vypadl*.

Do subkategorie **odhad** řadíme frazémy jako *mít velké oči, mít špatné oko* nebo *mít oko/oči z Kašparovy krávy*.

Do subkategorie **obliba** řadíme frazémy jako *mít u někoho (dobré) oko, padnout někomu do oka* nebo *udělat si u někoho špatné oko*.

Do subkategorie **soukromí** řadíme frazémy jako *mezi čtyřma očima* nebo *udělat něco před očima všech* (tamtéž, s. 73–76).

7. kategorie: **reflektovaný stav**. Formují ji čtyři subkategorie: reflektovaný stav obecně, spánek, zmizení a smrt.

Typickým prvkem frazémů, které řadíme do subkategorie **reflektovaný stav obecně**, jsou lexémy vztahující se ke světlu (*mžitka, zajiskřit*) a tmě (*černo, zatmět se*). Řadíme sem frazémy jako *udělaly se mu mžitky před očima* či *zatmělo se mu před očima*.

Do subkategorie **spánek** řadíme frazémy jako *mít těžké oči* nebo *spát na jedno oko*.

Součástí frazémů, které řadíme do subkategorie **zmizení**, bývají slovesa vyjadřující zánik (*zmizet, ztráct*) a pohybová slovesa (např.: *jít, klidit se*). Řadíme sem frazémy jako *jít někomu z očí*, *zmizet někomu z očí* či *sejít někomu z očí*.

Do subkategorie **smrt** řadíme frazémy jako *smrt někomu hledí z očí* či *zatlačit někomu oči* (tamtéž, s. 76–78).

Představené členění nepovažujeme za jediný možný způsob, kterým lze vytvářet sémantické kategorie výrazů z oblasti očí a zraku. Představeným členěním jsme se snažili o jejich zpřehlednění, a to za cenu jistě nejednoznačnosti. Všechny kategorie jsou rovněž reprezentovány pouze ilustrativními příklady, jejich počet rozhodně není vyčerpávající. Náš přehled by měl sloužit jako inspirativní materiál, který povede ve výuce k uvědomění si širší sémantického potenciálu, který nabízí jazyková vyjádření v jejichž centrem je somatismus oko.

4. Závěrečná doporučení

Ambicí našeho příspěvku není zavádění nových metod výuky mateřského jazyka, ale opětovná výzva k využití poznávacího potenciálu jazyka. Ten bývá v českých školách přes všechny pobídky publikované na stránkách Didaktických studií a v řadě dalších publikací (srov. např. Pacovská – Nebeská – Röhrich – Vaňková, 2021) opomíjen. Stále je upřednostňován strukturalistický pohled na jazyk s důrazem na systémové vlastnosti jazyka, který bývá zvolna doplňován komunikačně pragmatickým pohledem představujícím jazyk jako prostředek komunikace. Oba tyto pohledy je třeba ve škole rozvíjet, zastánci kognitivního přístupu je rozhodně nezpochybňují, ale snaží se o jejich rozšíření o kognitivní pohled. Ten vede nejen k poznávání jazyka jako takového, ale ukazuje, jak prostřednictvím jazyka poznáváme svět, jeho různé oblasti.

Zmíněná orientace zcela spontánně vede ke kooperaci s dalšími obory. Z našeho textu by měla být zejména zřejmá spolupráce s psychologii. Orientace na konotační složky nabízí výuce všestranné využití: vede např. k odhalování našich emocí, hodnot a etických postojů, které se v různých historických etapách proměňují. Kognitivní pohled na jazyk vycházející z tělesně-smyslového prožívání světa nabízí cenné, často i překvapivé, poznání různým společenskovědním i přírodovědným oborům.

Předpokládáme, že učitel, který se rozhodne výuku mateřského jazyka vést v souladu s principy kognitivního přístupu k jazyku, nevyžaduje explicitní metodické pokyny. Takový požadavek je ostatně v rozporu s podstatou kognitivistického pojetí výuky. Učitel, který porozumí smyslu kognitivního pohledu na jazyk, se bude radovat z vlastních objevů, k nimž dospěje pomocí pozorování jazyka.

Následně pak může směřovat na cestu dobrodružných objevů své žáky. Náš text přináší jen drobný střípek do mozaiky kognitivního potenciálu jazyka. Může inspirovat učitele například ke zkoumání konotací, které u žáků vyvolávají různé somatismy. Vlastní pedagogická praxe i zkušenosti kolegů ukázaly, že pro žáky je velmi atraktivní zjišťování, jaké představy podnětová slova evokují u spolužáků. Těto zvědavosti může učitel využít ke kolektivní diskusi, v níž sami žáci objeví, že v jazyce se pojmenování částí lidského těla a jeho různých orgánů často využívá k vyjádření psychických stavů a různých morálních vlastností člověka (srov. sémantické kategorie metaforických vyjádření s komponentem oko).

Náš text by mohl učitele také podněcovat k odhalování zajímavých mezioborových vazeb. Výše jsme zmínili psychologické souvislosti, v případě somatismů se nabízejí rovněž vazby na biologii či medicínu, které by mohly směřovat k porovnání významu slova v těchto vědeckých disciplínách a v běžném životě, tedy k porovnání vědeckého a naivního obrazu světa.

Somatismy mají velké zastoupení ve frazeologii, která, jak známo, odráží historii, hodnoty a zkušenosti daného jazykového společenství, čímž skýtá cenný zdroj poznání. K tomu by ve výuce mohli žáci směřovat prací s různými frazeologickými slovníky. Tak se setkají i s novými, dosud neznámými frazémy a s podporou učitele, případně i s pomocí etymologického slovníku, budou nacházet etymologické poukazy, které je povedou k odhalování jejich významu. Slovníky nejsou jediným zdrojem, kterým může učitel u žáků rozšiřovat frazeologické znalosti. Frazémy jsou například bohatě zastoupeny v různých folklorních textech a lidových písních. Tak např. i hodiny literární výchovy je možné provázat s hudbou a diskutovat o tom, co se z písňových textů dovídáme o životech a zvycích našich předků. Ve výuce lze také efektivně využít znalosti cizích jazyků žáků a systematicky porovnávat frazeologii napříč různými jazyky.

Kognitivisticky orientovaná výuka mateřského jazyka je založená na četbě textů různých žánrů reprezentujících rozmanité komunikační sféry a na interpretování „svěžích“ příkladů každodenní komunikace. Učitel vede žáky k promýšlení a k odhalování hlubších významů textů. Ukazuje jim, jak jazyk fixuje naši minulost, co vypovídá o našem myšlení, jak je v jazyce uložena naše zkušenost, která vychází z lidské tělesnosti.

Tímto příspěvkem jsme chtěli vyzdvihnout význam tělesného ukotvení jazyka. Představili jsme prostřednictvím slovníků, ukázek z jazykových korpusů a dotazováním rodilých mluvčích výsek jazykového obrazu světa, v jehož centru je lexém oko a s ním související zrak. Nabízíme učitelé inspiraci k zaměření výuky na odhalování hodnot, které jsou uloženy v jazyce. Jde o výuku, v níž aktivně vystupují žáci: pracují se slovníky, orientují se v jazykových korpusech, v dotaznících vyjadřují své jazykové zkušenosti. Komunikace žáků může být také cenným indikátorem

jejich psychických stavů, názorů, životních postojů a morálních hodnot. Snad přesvědčivě shrnují význam kognitivního pohledu na jazyk následující slova: „Kognitivní přístup umožňuje vidět jazyk jako trvalého průvodce každodenním životem i kulturní historií, ukazuje, že nikdy nejde jen o slova, ale o svět za slovy“ (Pacovská – Nebeská – Röhrich – Vaňková, 2021, s. 245).

Literatura

- BARTMIŇSKI, J. (2016): *Jazyk v kontextu kultury: dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Praha: Karolinum.
- KRET, E. (1995): *Učíme (se) jinak. Nápady a rady pro učitele a rodiče*. Praha: Portál.
- KŘIVAN, J. – ŠINDLEROVÁ, J. (2022): Změny v morfologické anotaci korpusů řady SYN: nové možnosti zkoumání české gramatiky a lexikonu. *Slovo a slovesnost*, 83, č. 2, s. 122–145.
- MARKOVÁ, K. (2025): *Sémantika metaforických vyjádření s komponentem „oko“* (Bakalářská práce). Liberec: Technická univerzita v Liberci, Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická.
- NOLEN-HOEKSEMA, S. et al. (2012): *Psychologie Atkinsonové a Hilgarda*. Praha: Portál.
- PACOVSKÁ, J. – HRADILOVÁ, A. (2025): Kognitivní funkce jazyka a biologie: příklad realizace mezioborových vztahů ve výuce češtiny. *Didaktické studie*, 17, č. 2, s. 15–27.
- PACOVSKÁ, J. – NEBESKÁ, I. – RÖHRICH, A. – VAŇKOVÁ, I. (2021): *Škola jako místo radosti z přemýšlení o jazyce. Pedagogický pohled na kognitivní a kulturní aspekty jazyka*. Praha: Akropolis.
- VAŇKOVÁ, I. – NEBESKÁ, I. – SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. – ŠLÉDROVÁ, J. (2005): *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.

Prameny

- BECKER, U. – PATOČKA, P. (2002): *Slovník symbolů [online]*. Praha: Portál. Dostupné z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:3eec2b30-1446-11e6-8bb0-005056827e52> [cit. 2025-09-09].
- CVRČEK, V. – PROCHÁZKA, P. (2020): *Online1: monitorovací korpus internetové češtiny*. Praha: Ústav Českého národního korpusu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Dostupné z: <http://www.korpus.cz> [cit. 2025-01-03].
- ČERMÁK, F. (ed.) (2009a): *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 1, Přirovnání*. Praha: Leda.

- ČERMÁK, F. (ed.) (2009b): *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 2. Výrazy neslovesné*. Praha: Leda.
- ČERMÁK, F. (ed.) (2009c): *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 3. Výrazy slovesné*. Praha: Leda.
- ČERMÁK, F. (ed.) (2009d): *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 4. Výrazy větné*. Praha: Leda.
- Kompetenční rámec absolventa a absolventky učitelství. Společné profesní kompetence (2023). Praha: MŠMT. Dostupné online na adrese: https://msmt.gov.cz/uploads/kompetencni_ramec_absolventa_2023_10.pdf
- HAVRÁNEK, B. – BĚLIČ, J. – HECL, M. – JEDLIČKA, A. (1960–1971): *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Akademie věd České republiky. Dostupné z: <https://ssjc.ujc.cas.cz/> [cit. 2024-11-18].
- KOPŘIVOVÁ, M. – LUKEŠ, D. – KOMRSKOVÁ, Z. – POUKAROVÁ, P. – WAC-LAWIČOVÁ, M. – BENEŠOVÁ, L. – KŘEN, M. (2017): *ORAL: korpus neformální mluvené češtiny, verze 1 z 2. 6. 2017*. Praha: Ústav Českého národního korpusu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Dostupné z: <http://www.korpus.cz> [cit. 2025-01-03].
- KŘEN, M. – CVRČEK, V. – HENYŠ, J. – HNÁTKOVÁ, M. – JELÍNEK, T. – KOCEK, J. – KOVÁŘÍKOVÁ, D. – KŘIVAN, J. – MILIČKA, J. – PETKEVIČ, V. – PROCHÁZKA, P. – SKOUMALOVÁ, H. – ŠINDLEROVÁ, J. – ŠKRABAL, M. (2020): *SYN2020: reprezentativní korpus psané češtiny*. Praha: Ústav Českého národního korpusu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Dostupné z: <http://www.korpus.cz> [cit. 2025-01-03].
- MACHÁLEK, T. (2014): *KonText – aplikace pro práci s jazykovými korpusy*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2014. Dostupné z: <http://kontext.korpus.cz> [cit. 2024-11-22].
- MRHAČOVÁ, E. (2000): *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice: (tematický frazeologický slovník II)* [online]. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta. Dostupné z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:0cd69780-d80c-11ec-8aba5ef3fc9bb22f> [cit. 2025-09-09].
- REJZEK, J. (2015): *Český etymologický slovník*. Praha: Leda.
- Slovník spisovného jazyka českého I–VIII* (1960–1971/1989). Praha: Academia (SSJČ).

Doc. PhDr. Jasna Pacovská, CSc.

Katedra českého jazyka a literatury, FP TUL

jasna.pacovska@tul.cz

ORCID: 0000-0001-8408-4413

Bc. Klára Marková
FP TUL
klara.markova@tul.cz